

แนวคิดภววิทยาของกิเลสในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระมหาพงษ์ศักดิ์ ผลธำโน (สุขพอดิ)
 หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา
 ศูนย์บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตนครราชสีมา

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นการวิจัยเอกสารซึ่งมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ เพื่อศึกษาเรื่อง
 ชั้นธ ๕ และจิต เพื่อศึกษาเรื่องกิเลส เพื่อวิเคราะห์แนวคิดภววิทยาของกิเลส ผลการวิจัยพบว่า

ชั้นธ ๕ คือ กอง หมวดหมู่ ๕ ประการคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเรียกว่า
 กระบวนการเกิดขึ้นแห่งชีวิต ชั้นธ ๕ ย่อลงได้เป็น ๒ อย่างคือ กายกับจิตหรือรูปกับนามชีวิตต้อง
 ประกอบด้วยจิตและกาย กายเป็นรูปธรรม จิตเป็นนามธรรม พุทธปรัชญาเถรวาทมองเห็นชีวิตใน
 รูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้า ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งต่างๆ ที่เราเห็นเป็นคน สัตว์
 พืช สิ่งของ ฯลฯ นั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ออกจะไม่เหลือความเป็นคน ฉะนั้น กาย (body)
 (รูป) และจิต (นาม) (mind) เป็นส่วนประกอบของกันและกัน อุบัติขึ้นด้วยกันเป็นปัจจัยให้กัน
 และกันเกิดขึ้น เรื่องชั้นธ ๕ และจิตทำให้ให้รู้ว่าการเกิดที่เรียกว่าเป็นชีวิตเป็นอย่างไรและให้รู้ว่
 กิเลส นั้นเกิดขึ้นมาโดยอาศัยจิต

กิเลสเป็นสิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมองความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัว
 กิเลสเกิดขึ้นโดยอาศัยชั้นธ ๕ หรือจิตจึงเกิดขึ้นได้ กิเลสเกิดขึ้นโดยมีปัจจัยทำให้เกิดขึ้น กิเลสจัก
 เกิดขึ้นไม่ได้ถ้าหากขาดกายและจิต กระบวนการเกิดขึ้นของกิเลสเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่าง
 กายกับจิต เมื่อมีกายกับจิตทำให้เกิดแดนรับรู้ เมื่อมีแดนรับรู้คืออายตนะภายใน อายตนะภายนอก
 กิเลสก็เข้ามาตามช่องทางอายตนะภายในคือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จักเห็นได้ว่าการเกิดขึ้นของกิเลส
 จักเป็นลักษณะที่ต้องอาศัยปัจจัยกิเลสจึงเกิดขึ้นได้

ประเด็นเรื่องจิตและกิเลส กลุ่มสสารนิยมเห็นว่าจิตและกิเลสไม่มีอยู่ เพราะสสารนิยมหรือ
 กลุ่มวัตถุนิยมเห็นว่าสิ่งที่มีอยู่จริงคือสสารเท่านั้น การที่พุทธปรัชญาเห็นว่าจิตและกิเลสมีอยู่ เช่น
 สภาวะ ความโลภ ความโกรธ กลุ่มสสารนิยมไม่เห็นด้วย สสารนิยมเห็นว่าสภาวะที่เรียกว่า กิเลสหรือ
 สภาวะความโลภ ความโกรธ เป็นการเคลื่อนที่ของสสารไม่ใช่เป็นผลผลิตของจิตตามทรรศนะที่พุทธ
 ปรัชญาเข้าใจ

กลุ่มจิตนิยมเห็นว่า จิตและสภาวะที่เรียกว่ากิเลส นั้นมีอยู่ จิตนิยมไม่ปฏิเสธ แต่ใน
 ทรรศนะเรื่องจิตของจิตนิยม จิตนิยมเห็นว่าจิตเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้เป็นนิรันดร์ ประเด็นนี้พุทธปรัชญาไม่

เห็นด้วยเพราะว่า พุทธปรัชญาเห็นว่าสรรพสิ่ง ไม่ว่าจะเป็นวัตถุสสารหรือจิตแม้กระทั่งสภาวะที่เป็นกิเลส ก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลง ไม่คงที่เที่ยงแท้อย่างที่จิตนิยมเข้าใจ

สำหรับกลุ่มธรรมชาตินิยม ประเด็นเรื่องจิตและกิเลส เห็นว่า “ธรรมชาตินิยมอยู่ระหว่างกลางสสารนิยมและจิตนิยม มองว่ากลุ่มสสารนิยมและกลุ่มจิตนิยมมองโลกในแง่เดียว ธรรมชาตินิยมจึงประนีประนอมทั้งสองทัศนะ โดยธรรมชาตินิยมถือว่ามนุษย์มีทั้งร่างกายและจิตวิญญาณ ซึ่งมีความสำคัญเท่ากัน” จิตวิญญาณ เมื่อบุคคลตายทั้งร่างกายและจิตวิญญาณก็ดับไปด้วยกัน จิตวิญญาณจึงมิได้เป็นอิสระและเป็นอมตะดังความเชื่อถือของพวกจิตนิยมถ้าพิจารณาพิเคราะห์ให้ดี จะเห็นว่าธรรมชาตินิยมเอนเอียงไปทางสสารนิยมมากกว่าจิตนิยมบางท่านจึงจัดไว้ในสสารนิยม สำหรับชาวธรรมชาตินิยม จิตมิได้เป็นตัวตนที่ดำรงอยู่เป็นนิรันดร์แล้วบังคับบัญชาร่างกายและกระทำการกิจกรรมต่างๆ ของมัน เช่น รับรู้ รู้สึก เป็นต้น แต่จิตเป็นปรากฏการณ์ จะว่าเป็นปรากฏการณ์สสารก็ได้ เพราะถ้าไม่มีสสารรองรับจิตจะมีไม่ได้แต่จิตมิใช่ปรากฏการณ์สสารธรรมดา ความรู้สึกนึกคิด ปัญญา การรับรู้อารมณ์และอื่นๆ ถ้าจะว่ากันแล้วก็เป็ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกเหมือนการเคลื่อนไหวของอะตอม มันมีลักษณะบางอย่างของมันเอง ประเด็นเรื่องจิตและกิเลสกลุ่มธรรมชาตินิยมนั้นมีความเห็นต่างกับพุทธปรัชญาในประเด็นสภาวะอารมณ์ ความรู้สึก การรับรู้ที่เกิดขึ้น ซึ่งธรรมชาตินิยมโน้มเอียงอธิบายกระบวนการเกิดขึ้นของอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิดเป็นลักษณะคล้ายกับวัตถุนิยมโดยยอมรับว่า สภาวะที่เกิดขึ้นเช่น ความโลภ ความโกรธ สภาวะอารมณ์ต่าง ๆ เป็นการเคลื่อนไหวของอะตอม

Abstract

This documentary research had three purposes. They were to (1) study five groups of existence and mind, (2) study desires, and (3) analyze ontological concept of desires. The results were found as follows:

The five groups of existence consisted of corporeality, sensation, perception, mental formations, and consciousness. The five groups of existence could be summarized into parts: body and mind. Body was concrete, while mind was abstract.

Theravada Buddhist philosophy considered life as various things which were formed as human, animals, plants, things, etc. There was nothing to be considered as human when various parts were separated. Thus, the body and mind

were linked to each other. The five groups of existence and mind let us know the process of life, and the happening of desires from our mind.

Desire was something which depressed the mind. Besides, it was sin hidden in our mind. The desire happened in our mind because of five groups of existence or mind. The desire could not happen without body and mind. The process of desire was relationship of body and mind. The body and mind caused sensing from the internal sense. Later, the external sense or desire would follow through the internal sense: eyes, ears, nose, tongue, and mind. It could say that desire could happen because of supporting factors.

The materialism considered the inexistence of mind and desire because of thinking that only material was considered the real existence. Buddhist philosophy considered the existence of mind and desires such as greed, and anger. It was denied by the materialism. This group considered the state of desires or anger was a movement of material. It was not product of mind according to the concept of Buddhist philosophy.

The idealism considered the existence of desires. However, this group considered the mind as permanence. In contrast, Buddhist philosophy disagreed with this group because this group considered that everything such as material, mind or desires always changed.

The concept of naturalism about mind and desire was between the materialism and idealism. However, this group added that both materialism and idealism focused only one aspect of the world. Thus, the naturalism compromised the ideas from both groups. The naturalism considered that human had both body and mind. Both of them had the same importance. The body and mind would disappear when the human died. The mind was not free and immortal as the belief of idealism. For more consideration, the concept of naturalism favored the materialism more than idealism. For the naturalism, the mind was not permanent, but the mind was matter phenomenon. Without the matter, the mind could not happen. The mind was not a common material. Feeling, wisdom, and other perception was one phenomenon happening in the world like Atom movement. The naturalism had a different concept on the mind and desire from Buddhist philosophy

in the point of mood, feeling and perception. The naturalism had a similar idea on the process of mood, feeling and concept to the materialism by accepting that the happening of greed, anger, and various state was a movement of Atom.

๑. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมปัจจุบันนั้น ทุกชีวิตมีความเป็นอยู่ที่ต้องดิ้นรนต่อสู้ แข่งขันกันในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการทำงานประกอบอาชีพ การศึกษา การแสวงหาทรัพย์สินเงิน ความสามารถและเงินความจำเป็นในการดำเนินชีวิต เกิดปัญหาเพราะความโลภ ความโกรธ ความหลง ซึ่งทางพุทธปรัชญาเถรวาท เรียกว่า กิเลส “เครื่องกังวล ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด ความสุข ย่อมมีแก่ผู้นั้น หนอ ผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว เป็นพหูสูต ท่านจงดูบุคคลผู้มี (กิเลส) เครื่องกังวลเดือดร้อนอยู่ ชนผู้ปฏิบัติในชน ย่อมเดือดร้อน”^๑ ซึ่งเป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ที่นำมาซึ่งความทุกข์ เพราะมนุษย์นั้น ไม่รู้จักสาเหตุของปัญหา ว่าเพราะเหตุใดเราจึงยอมตกเป็นทาสของกิเลสโดยไม่รู้ความเป็นจริง เมื่อจิตเกิดความหลงในสิ่งที่เราพบเห็นได้ยินได้ฟังได้สัมผัส เราก็เกิดความอยาก เมื่อไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาเราก็ไม่พอใจไม่สบายใจเกิดความขัดเคืองใจ ในขณะที่เดียวกันกิเลสก็มีคุณเหมือนกันถ้าเรารู้จักบริหารจัดการให้เป็น บางคนมีชีวิตที่มีความสมบูรณ์ได้ มีการศึกษาระดับสูง ๆ มีการงานที่ดี มีฐานะมั่นคง ครอบครัวมีความสุข ก็เพราะอาศัยกิเลสเป็นแรงผลักดันชีวิต จึงประสบความสำเร็จสมความปรารถนาได้ แต่ถ้าบริหารจัดการไม่เป็นเราจะเป็นฝ่ายถูกกิเลสครอบงำ บุคคลที่มีกิเลสอยู่ แต่ไม่ทำความเข้าใจ สร้างความเพียรให้รู้เห็นคุณและโทษของกิเลสบุคคลนั้นย่อมเป็นคนเลวทราม^๒

มนุษย์ เมื่อขาดสติสัมปชัญญะในการควบคุมดูแลจิตและขาดการพิจารณาเห็นความจริงของอริยสัจจ์ ไม่เข้าใจอริยสัจจ์ ไม่คิดแบบอริยสัจจ์ ซึ่งเป็นวิธีที่คิดแบบตามเหตุและผล วิธีคิดที่ตรงจุดตรงไปตรงมามุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำที่เกี่ยวข้องกับชีวิต^๓ โดยการแสวงหาความจริงของชีวิต ทำความรู้จักความมีอยู่จริงของกิเลสจนเข้าใจ บุคคลใดมีกิเลสรู้ความจริงว่าเรามีกิเลสอยู่ภายในแล้วก็บริหารจัดการกิเลสได้ ซึ่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงได้ตรัสสั่งสอนโดยมุ่งเน้นเป้าหมายหนึ่งเดียวคือ “ดับทุกข์” ว่า “ภิกษุทั้งหลาย แต่ก่อนก็ดี ในกาลบัดนี้ก็ดี เราตถาคตบัญญัติ (สอน) แต่เรื่องทุกข์และการดับทุกข์เท่านั้น”^๔ เราอาจเรียกเป็นภาษายุคปัจจุบันว่า การบริหารจัดการความทุกข์ ส่วนนักปรัชญาตะวันตก ได้มีแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องจิตและกายหลายกลุ่ม แต่ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องกิเลส

^๑ ชุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๕๕/๙๐.

^๒ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๒-๔๒/๘๕๒

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๖๘๑-๖๘๒.

^๔ ม. มู. ๑๒/๒๗๘/๒๘๖.

โดยตรงแต่ก็ได้กล่าวถึงภววิทยาของความสุข ความดี ความสมบูรณ์ ที่มีบ่อเกิดตามหลักแนวคิดของแต่ละกลุ่มและมีความพยายามที่จะค้นหาความจริงของความเป็นอยู่ของความสุข ความดี ความสมบูรณ์ว่ามีอยู่จริงหรือไม่อย่างไร เช่น กลุ่มเหตุผลนิยม มีหลักการที่ถือว่ามโนธรรมเป็นเหตุผลภาคปฏิบัติ เพราะบ่งบอกถึงกฎศีลธรรมในตัวเอง หลักศีลธรรมนั้นสามารถรู้ได้เอง เป็นสิ่งที่มีความก่อนไม่ได้เกิดขึ้นภายหลังโดยอาศัยประสบการณ์และเป็นแนวคิดที่มีประจักษ์พยานในตัวเอง^๕ ซึ่งเป็นไปในลักษณะเดียวกับของพุทธปรัชญาที่ว่า “ตนนั้นแลเป็นที่พึ่งแห่งตน เป็นพยานว่าตนได้ทำดีหรือชั่ว” ดังนั้นความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตน^๖ คุณค่าของคนอยู่ที่มีเจตนาดีหรือคนที่มีศีลธรรมดีนั่นเอง ไม่จำเป็นจะต้องขึ้นอยู่กับสิ่งที่เขาจะประสบความสำเร็จในการทำตามเจตนาดีของเขาหรือไม่ แต่คุณค่าของบุคคลนั้นขึ้นอยู่กับหลักการที่ทำให้เกิดเจตนาที่จะกระทำนั้น ต่างหาก เขาเชื่อว่าบุคคลที่มีเจตนาดีจะกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยแรงจูงใจเดียวเท่านั้น^๗

ดังนั้น กิเลส คือความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นปัญหาหนึ่งที่ทางพุทธปรัชญาและนักปรัชญาตะวันตก ได้สนใจศึกษา เพราะเป็นสิ่งที่มีความกระทบในการดำเนินชีวิตของเราทั้งส่วนดีและส่วนเสีย พุทธปรัชญาเถรวาท มีทัศนะไว้ต่างกันถึงเหตุและผลของการที่จิตมีกิเลสอยู่ ว่าสภาพจิตเดิมเป็นจิตประภัสสร มีความบริสุทธิ์ผ่องใส แต่เศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรมาเป็นแขกเข้ามาชั่วคราว กิเลสจรมาตอนไหน แต่ถ้าไม่รู้เท่าทัน อาจจะอยู่กับเราถาวร ส่งผลให้เกิดปัญหาในการดำเนินชีวิตได้จากเหตุผลดังกล่าว ทำให้เกิดคำถามเรื่อง ภววิทยาของกิเลส ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทและทฤษฎีภววิทยาของนักปรัชญาตะวันตกที่เกี่ยวกับเรื่อง กิเลสนั้นมีอยู่จริงหรือไม่อย่างไร ถ้ามีอยู่จริงมีลักษณะอย่างไร กิเลสเกิดขึ้นตอนไหน ความแตกต่างระหว่างเด็กทารก ผู้ใหญ่ เพศ และวัยมีกิเลสเหมือนหรือต่างกันอย่างไร ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาภววิทยาของกิเลสให้เห็นความเป็นอยู่ ความเหมือน ความแตกต่างของกิเลสในรายละเอียดต่าง ๆ ให้มากยิ่งขึ้น โดยใช้หลักการเรียนรู้การแสวงหาทางประสาทสัมผัส การคิดด้วยเหตุผลตามหลักทฤษฎีภววิทยา เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง และเพื่อให้เกิดประโยชน์ในการบริหารจัดการกิเลสแก่ผู้เฝ้าศึกษาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาเรื่องจิต

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาเรื่องกิเลส

^๕ วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทั่วไป มนุษย์โลกและความหมายของชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๑-๑๗๒.

^๖ พุ. ธ. ๒๕/๓๖/๖๖.

^๗ สมใจยิ่ง คงประเสริฐ, “การศึกษาเชิงวิจารณ์ความคิดของเอ.เจ.แอร์ เกี่ยวกับอภิปรัชญา”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๘).

๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์แนวคิดภววิทยาของกิเลส

๑.๓ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยการศึกษา และค้นคว้าทาง ซึ่งมีลำดับ และขั้นตอนในการดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๓.๑ ศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Research) มี พระไตรปิฎก ภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑.๓.๒ ศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Research) มีข้อมูล เว็บไซต์ ตำราวิชาการ และรายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่มีความสอดคล้องกับงานวิจัยนี้

๑.๓.๓ วิเคราะห์ข้อมูลทั้งหมด

๑.๓.๔ เรียบเรียง และสรุปผลการวิจัยพร้อมข้อเสนอแนะ

๔. สรุปผลการวิจัย

ขั้นที่ ๕ คือ กอง หมวดหมู่ ๕ ประการคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเรียกว่า กระบวนการเกิดขึ้นแห่งชีวิต ซึ่งแต่ละขั้นก็มีหน้าที่และลักษณะที่แตกต่างกัน แต่จกเห็นได้ว่า ขั้น ๕ อย่างนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างเห็นได้ชัดหากไม่มีความสัมพันธ์กันกระบวนการเกิดขึ้นของชีวิตก็ไม่มี ขั้น ๕ เมื่อย่นย่อลงแล้วเหลือแค่รูป กับนามหรือ กายกับจิตนั่นเอง ตัวเรคือกายกับใจ หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ตัวเรก็คือเบญจขันธ์เบญจ แปลว่า ห้า ขั้น แปลว่า กอง หมวด หมู่ ประเภทที่ว่าตัวเรคือเบญจขันธ์ ก็เพราะพระองค์ทรงแบ่งสิ่งที่เรียกว่าตัวเรานี้ เป็นรูปกองหนึ่ง เวทนากรองหนึ่ง สัญญากรองหนึ่ง สังขารกรองหนึ่ง และวิญญาณกรองหนึ่ง ในห้ากองนี้ รูปขันธ์ กองรูปนั้นมักพูดสั้นๆ ว่ารูป และอีกสี่กองนั้นรวมเรียกว่านาม เพราะฉะนั้น ถ้าจะพูดอีกนัยหนึ่ง ตัวเรก็คือนามรูป โปรดสังเกตว่า ตัวเรประกอบขึ้นจากสิ่งที่เป็นรูปธรรมพวกหนึ่ง และจากสิ่งที่เป็นนามธรรมอีกพวกหนึ่ง ชีวิตไม่ใช่เป็นผลของรูปโดยตรงและก็ไม่ใช่เป็นผลของนามโดยตรง แต่ชีวิตเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ในแบบจักรกล ระหว่างนามธรรมกับรูปธรรม โปรดจำให้แม่นว่า รูปกับนามไม่ใช่ของสิ่งเดียวกัน ส่วนต่างๆ ของร่างกายเกิดขึ้นมาจากสสารพลังงานที่เป็นรูปธรรม ส่วนความรู้สึกนึกคิดมาจากพลังงานที่เป็นนามธรรม ความรู้สึกนึกคิดไม่ใช่เป็นผลของสมองโดยตรง แต่เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสมองอย่างใกล้ชิด และต้องอาศัยสมองอยู่ตลอดเวลา จึงจะเกิดขึ้นมาได้

สำหรับเรื่องจิต จิตหมายถึงธรรมชาติที่คิดอารมณ์ (อารมณ์ จินตตีติ จิตติ) อารมณ์ได้แก่ สิ่งที่จิตคิดถึงเป็นที่ยึดห่วงของจิต (อาลมพิตัพพ) มี ๖ ประเภท คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และ ธรรมารมณ์ อารมณ์เป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดขึ้นของจิตแต่ละขณะ ถ้าไม่มีอารมณ์สำหรับคิด จิตก็เกิดไม่ได้ บางครั้งจิตอาจคิดถึงความว่างคือนิพพาน ความว่างหรือนิพพานก็เป็นอารมณ์ของจิต

อย่างไรก็ตาม อารมณ์ไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่ทำให้จิตเกิด จิตหรือวิญญาณอาศัยปัจจัยหลายประการเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น” มีคำอธิบายว่า “อาศัย ตา รูป แสงสว่าง และมนสิการ จักขุวิญญาณเกิดขึ้น อาศัย หู เสียง ช่องหู และมนสิการโสตวิญญาณเกิดขึ้น อาศัย ฆังคจิต ธรรมารมณ์และมนสิการ มโนวิญญาณเกิดขึ้น”

จิตไม่ใช่สิ่งที่ว่างจากคุณสมบัติ สิ่งที่เป็นคุณสมบัติประกอบกับจิตคือเจตสิก (เจตสิ นียุตต์ เจตสิก) เจตสิกมีลักษณะ ๔ ประการคือ ๑. เอกุปบาท เกิดพร้อมกับจิต ๒. เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต ๓. เอกกาลมพน รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต ๔. เอกเวตถุก อาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต จิตไม่ใช่สาร (Substance) เพราะสิ่งที่เป็นสารจะดำรงอยู่ด้วยตนเองอย่างเที่ยงแท้ถาวร จิตเป็นอนิจจังคือเปลี่ยนแปลงทุกขณะ กล่าวให้ชัดคือ จิตเกิดดับทุกขณะ จิตที่เกิดดับแต่ละขณะนิยมเรียกว่า “ดวง” จิตเกิดดับ ๑ ขณะ จัดเป็นจิต ๑ ดวง จิตแต่ละขณะเกิดดับเร็วที่สุด พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเร็วของจิตไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต ภิกษุทั้งหลายจิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมาก็กระทำไม่ได้ง่าย” จิตเกิดดับแต่ละขณะกินเวลาสั้นกว่าสายฟ้าแลบหลายเท่านัก กระนั้นก็ยังสามารถแบ่งช่วงเวลาที่เกิดดับแต่ละขณะออกเป็น ๓ ระยะ คือ ๑. อุปาทะ ระยะที่จิตเกิดขึ้น ๒. ฐิติ ระยะที่จิตดำรงอยู่ ๓. ฆังคะ ระยะที่จิตดับ

ชีวิตต้องประกอบด้วยจิตและกาย กายเป็นรูปธรรม จิตเป็นนามธรรม พุทธปรัชญาเถรวาทมองเห็นชีวิตในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้า ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งต่างๆ ที่เราเห็นเป็นคน สัตว์ พืช สิ่งของ ฯลฯ นั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ออกจะไม่เหลือความเป็นคน ฉะนั้น กาย (body) (รูป) และจิต (นาม) (mind) เป็นส่วนประกอบของกันและกัน อุบัติขึ้นด้วยกันเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น พุทธปรัชญาจึงแสดงองค์ประกอบของชีวิตครอบคลุมทั้งรูปและนามโดยวิธีแบ่งเป็นขั้น ๕ (the five aggregates) ตามแนวพระสูตรเป็นรูปขั้น ๕ ได้แก่ ส่วนที่เป็นรูปเป็นร่าง และนามขั้น ๕ ได้แก่ เวทนาขั้น ๕ สัญญาขั้น ๕ สังขารขั้น ๕ และวิญญาณขั้น ๕ ส่วนแนวอภิธรรมแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ จิต เจตสิก และรูป เหล่านี้จะต้องประกอบอาศัยกันและกัน จึงมีรูปมีร่างมีบัญญัติว่า คน

เรื่องขั้น ๕ และจิตทำให้รู้ว่ากระบวนการที่เรียกว่าเป็นชีวิตเป็นอย่างไรและให้รู้ว่ากิเลสชั้นเกิดขึ้นมาได้อย่างไร หากพิจารณาประเด็นขั้น ๕ และจิตจักเห็นได้ว่า ถ้าจิตมีกิเลสก็มี และ การที่จะเกิดกิเลสชั้นเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยกระบวนการเกิดขึ้นแห่งชีวิตซึ่งผู้วิจัยได้ยกประเด็นเรื่องขั้น ๕ หากไม่มีขั้น ๕ กิเลสก็ไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้ การเกิดขึ้นของจิต กิเลส นั้นต้องมีเหตุปัจจัย ในการเกิดขึ้นจะพิจารณาได้ว่าจิตและกิเลสจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยกาย ซึ่งมีความสัมพันธ์กันดังได้กล่าวมาแล้ว

ประเด็นเรื่องกิเลสหากพิจารณาแล้วกิเลส หมายถึง สิ่งที่ทำให้เราหลงความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัว ไม่บริสุทธิ์ กิเลสมีหลายชนิด เช่นกิเลสสาม คือ กิเลสเป็นเหตุ

ใคร่ กิเลสที่ทำให้อยาก เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ใหลรัก ใหลอยากได้ ได้แก่ราคะ โสภะ อิจฉา (อยากได้) เป็นต้น กิเลสमार คือ โดยอาการที่เข้าครอบงำจิตใจขัดขวางไม่ทำให้ทำความดี ชักพาให้ทำความชั่ว ล้างผลบุญคุณความดี กิเลสวิภูฏ คือ กิเลสวงจรส่วนกิเลส หนึ่งในวิภูฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุพบาท ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน และกิเลสานุสัย คือ กิเลสจำพวกอนุสัย กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน จะปรากฏเมื่อมีอารมณ์มายั่ว เหมือนตะกอนน้ำที่อยู่ก้นโอ่ง ถ้าไม่มี คนกวาด ตะกอนก้นโอ่งจะอยู่ ถ้ากวาดน้ำเข้าตะกอนก็ลอยขึ้นมา

กระบวนการเกิดขึ้นของกิเลส คือปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงอย่างมีระเบียบไปสู่ผลอย่างหนึ่ง หลักปฏิจจสมุพบาทแสดงกระบวนการเกิดดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งเป็นไปแบบสัมพันธ์กันเป็นระบบวงจรที่ไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ กระบวนการธรรมดังกล่าวนี้ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ โสภะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสส่วนกระบวนการเกิดของกิเลสตกอยู่ภายใต้กฎปฏิจจสมุพบาทอันเป็นไปตามกฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด” อย่างไรก็ตามการแสดงกระบวนการธรรมสายเกิด(สมุทัยวาร)บางส่วนตามหลักปฏิจจสมุพบาทโดยเริ่มต้นที่ “สฬายตนะ” ถึง “อุปาทาน” จะทำให้เห็นกระบวนการเกิดของกิเลสได้ดีคือ : สฬายตนะ ประกอบด้วย อายนตะภายใน (แดนรับรู้ภายใน) ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก (สิ่งเร้า) ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ผัสสะ การกระทบกันระหว่างอายนตะภายในกับอายตนะภายนอก ทำให้กระบวนการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ดำเนินไป เวทนา เกิดความรู้สึกเป็นสุข (สุขเวทนา) เป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือรู้สึกเฉย ๆ (อทุกขมสุขเวทนา) ตัณหา เกิดความต้องการอารมณ์ทางประสาทสัมผัสที่น่ายินดี (กามตัณหา) ความต้องการคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น (ภวตัณหา) หรือเบื่อหน่ายกับความจำเจ (วิภวตัณหา) อุปาทาน เกิดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น ๆ

ประเด็นกิเลสกับขันธ ๕ กิเลสกับขันธ ๕ มีความสัมพันธ์กัน ขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อขันธ ๕ มารวมกันแล้วเรียกว่า ชีวิต ชีวิตของมนุษย์จึงมีส่วนประกอบ ๒ ประการ คือ จิตกับกาย กายเป็นธาตุที่ไม่รู้ ส่วนจิตเป็นธาตุที่รู้ จะเห็นได้ว่าถ้าชีวิตมนุษย์มีแต่กาย ชีวิตมนุษย์ก็จะมีสภาพเป็นเหมือนสสาร จิตกับกายจึงเชื่อมโยงกับมนุษย์อยู่ตลอดเวลา โดยสัมพันธ์เชื่อมโยงจากภายในสู่ภายนอก จากภายนอกสู่ภายในตลอดเวลา ภายนอกคือกาย ภายในคือจิต ทั้งจิตกับกายมีความเชื่อมโยงส่งผลถึงกันและกันตลอดในระบบของชีวิต การแก้ไขปัญหาชีวิตของมนุษย์เบื้องต้นจะต้องรู้และเข้าใจสภาวะความเป็นจริงของความเชื่อมโยงระหว่างจิตกับกายเสียก่อน พุทธปรัชญาเถรวาทมีทรรศนะที่ยอมรับความมีอยู่จริงของกายและจิต (body and mind) หรือนามและรูป นักปรัชญาบางคนจึงมีความเห็นว่า พุทธศาสนาเถรวาทเป็นสัจนิยม (realism) ในแง่ที่ยอมรับว่า จิตมีจริง วัตถุหรือสสารภายนอกของจิตมีอยู่จริง ถ้ามีเพียงกาย ก็ไม่สามารถเกิดการรับรู้ใดๆ ทั้งไม่สามารถรับรู้การกระทำทั้งดีและชั่ว และถ้าปราศจากจิต ชีวิตมนุษย์ก็ไม่อาจมีคุณค่า

ทางจริยธรรมได้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “การเกิดขึ้นเพราะจิต เพื่อเป็นที่อยู่ของจิต” ทั้งกายและจิตจึงมี สหสัมพันธ์ต่อกัน (correlation) และมีฐานะเป็นองค์ประกอบของกันและกัน เรื่องความสัมพันธ์ ระหว่างกิเลสกับขั้นนี้ มีความสัมพันธ์กันอย่างยิ่ง หากมีคำถามว่ากิเลสเกิดขึ้นมาได้อย่างไร พุทธ ปรัชญาเถรวาทมีทรรศนะว่า กิเลสเกิดมาจากจิต กิเลสเป็นความเศร้าหมองเป็นเจตสติดฝ่ายอกุศล เช่น ความอยากได้ อยากมี อยากเป็น เป็นต้น กิเลสเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับขั้น ๕ ชีวิตเราจะ ปฏิเสธไม่ได้ว่าหากมีชีวิตแล้วจะปราศจากกิเลสไม่ได้ยกเว้นพระอรหันต์ กิเลสมีความสัมพันธ์ เชื่อมโยงกับขั้น ๕ กิเลสจะเกิดขึ้นมาด้วยตัวเองไม่ได้ต้องอาศัยขั้น ๕ เป็นที่เกิดโดยเฉพาะวิญญาน ขั้นนี้ หากเราพิจารณาการเกิดขึ้นของกิเลสเราจะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างขั้น ๕ กับกิเลสได้ชัดว่า เป็นอย่างไร กิเลสนั้นเกิดจากการรับอารมณ์จากอายตนะภายใน อายตนะภายนอก กล่าวคือยก ตัวอย่างเช่น ตา เป็นอายตนะภายใน กระพอกับรูป ซึ่งเป็นอายตนะภายนอกเกิดจักขุวิญญาน ความรู้ ทางตา เมื่อ ตากระทบกับรูปแล้ว ก็เกิดเวทนาขั้น ๕ สัญญาขั้น ๕ สังขารขั้น ๕ วิญญานตามมา จักเห็นได้ ว่ากระบวนการเกิดขึ้นของกิเลสเป็นลักษณะเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัยจึงสามารถจะเกิดขึ้นได้

ในประเด็นเรื่องจิตและกิเลส ในปรัชญาตะวันตกและปรัชญาตะวันออกมีโลกทัศน์ที่ แตกต่างกันสำหรับประเด็นเรื่องจิต

กลุ่มสสารนิยมได้ปฏิเสธความมีอยู่ของจิต สสารนิยมเห็นว่าความรู้สึก เช่นอารมณ์ ความ โกรธ สภาวะต่าง ๆ เป็นการเคลื่อนที่ของสสาร ไม่ใช่เป็นผลผลิตของจิต วัตถุนิยมเห็นว่าสิ่งมีชีวิต เป็นเพียงกลุ่มก้อนของสสารหรือวัตถุที่รวมตัวกันในสภาพที่สลับซับซ้อน ไม่มีสิ่งที่เรียกว่า จิต หรือ “ดวงวิญญาณ” (soul) เมื่อตายไปก็ไม่มီးอะไรเหลือนอกจากขี้เถ้าถ้าหากเผา หรือถ้าไม่เผาก็จะเน่า เปื่อยไปเหมือนกับสสารวัตถุอื่นๆ ในโลก สสารนิยม เชื่อว่าสสารเป็นเป็นต้นกำเนิดโลกจักรวาล มนุษย์หรือสิ่งมีชีวิตมีร่างกายอันเป็นวัตถุ ประกอบด้วยกลไกต่างๆสลับซับซ้อนมาก และสามารถ ทำงานได้ดั่งเครื่องจักรกล ส่วนจิตไม่มีจริง ความรู้สึกนึกคิดเข้าใจอะไรๆได้เป็นผลของการรวมตัว ของวัตถุ ถ้าวัตถุไม่รวมตัวอย่างได้สัดส่วนแล้ว ความรู้สึกนึกคิด ความเข้าใจอะไรๆจะมีไม่ได้

กลุ่มจิตนิยม เชื่อว่า มนุษย์ประกอบด้วยกายกับจิต (วิญญาณ) จิตเป็นอสสาร ไม่มี ตัวตน ไม่มีรูปร่าง รับรู้ได้ เป็นตัวการสำคัญที่ทำให้มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิด เข้าใจอะไรๆได้ และ บงการให้การกระทำอย่างไรก็ได้ตามเจตจำนงของจิต จิตมีสภาพที่เป็นจริง และเป็นอิสระจากกาย จิตนิยมถือว่าจิตสำคัญกว่าวัตถุ จิตเป็นนายกายเป็นบ่าว มีแนวความคิดที่สัมพันธ์กับศาสนาต่างๆใน โลกเป็นอันมาก ศาสนาส่วนมากจะพูดถึงจิต (วิญญาณ) จิตนิยมเห็นว่า ความรู้สึกเป็นสิ่งแยก ต่างหากจากวัตถุ วัตถุเป็นตัวดึงความรู้สึกของมนุษย์ให้ต่ำลง หรือเสื่อมลง นักปรัชญากลุ่มจิตนิยม เชื่อว่าจิตนั้นมีอยู่ การมีอยู่ของจิตตามทรรศนะจิตนิยมไม่เหมือนกับจิตของพุทธปรัชญาแต่ทั้งสอง ทรรศนะก็ยอมรับเห็นว่าจิตนั้นเป็นสิ่งมีอยู่จริง จิตนิยมเห็นว่าจิตเป็นนิรันดร์เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ พุทธ ปรัชญาเห็นว่า จิตไม่เป็นนิรันดร์ไม่เที่ยงแท้อย่างที่จิตนิยมเข้าใจ พุทธปรัชญาเห็นว่า จิต มีลักษณะ

เป็นนามธรรม (Abstract) ที่เกิดดับตลอดเวลา ทำหน้าที่รับรู้ รู้สึก คิด จำ เป็นต้น เป็นฐานของชีวิต การรู้สึกตัว การรู้สึกสัมผัสและการนึกคิดต่างๆ แต่ไม่มีลักษณะเป็นตัวตน (Person) อัตตาหรืออาตมัน (Self) ซึ่งเป็นลักษณะของวิญญาณ (Soul) ในทัศนะของนักคิดบางคนและเป็นลักษณะของจิตในศาสนาอื่นๆ จิตตามนัยพุทธปรัชญา จึงมีลักษณะต่างจากจิตที่เป็นสสาร (Substance) อย่างหนึ่งในปรัชญาตะวันตก เพราะนักปรัชญาตะวันตกที่เชื่อว่า จิตเป็นสสารอย่างหนึ่งนั้น จะเห็นว่าจิตมีลักษณะเป็นตัวตน (Person) ไม่มีการเกิดดับ และจิต (Mind) นี้จะเป็นอันเดียวกับวิญญาณ (Soul) แต่บางคนเห็นว่า จิตกับวิญญาณต่างกัน ส่วนทางพุทธปรัชญาจะถือว่า ทั้งจิตและวิญญาณก็คือสิ่งเดียวกัน แต่มีลักษณะเป็นนามธรรมที่เกิดดับ ไม่ใช่ตัวตนที่ถาวร

กลุ่มธรรมชาตินิยมเห็นเรื่องจิตว่า “ธรรมชาตินิยมอยู่ระหว่างกลางสสารนิยมและจิตนิยม มองว่าสสารนิยมละจิตนิยมมองโลกในแง่เดียว ธรรมชาตินิยมจึงประนีประนอมทั้งสองทัศนะ โดยธรรมชาตินิยมถือว่ามนุษย์มีทั้งร่างกายและจิตวิญญาณ ซึ่งมีความสำคัญเท่ากัน” จิตวิญญาณ เป็นความสามารถอย่างหนึ่งที่สืบทอดมาจากเผ่าพันธุ์ของตน เมื่อมนุษย์ตายทั้งร่างกายและจิตวิญญาณก็ดับไปด้วยกัน จิตวิญญาณจึงมิได้เป็นอิสระและเป็นอมตะดังความเชื่อถือของพวกจิตนิยมถ้า พิณจพิเคราะห์ให้ดี จะเห็นว่าธรรมชาตินิยมกระโดดไปทางสสารนิยมมากกว่าจิตนิยมบางท่านจึงจัดไว้ในสสารนิยม สำหรับชาวธรรมชาตินิยม จิตมิได้เป็นตัวตนที่ดำรงอยู่เป็นนิจันรันดร์แล้วบังคับบัญชาร่างกายและกระทำกิจกรรมต่างๆ ของมัน เช่น รับรู้ รู้สึก เป็นต้น แต่จิตเป็นปรากฏการณ์ จะว่าเป็นปรากฏการณ์สสารก็ได้ เพราะถ้าไม่มีสสารรองรับจิตจะมีไม่ได้แต่จิตมิใช่ปรากฏการณ์สสารธรรมดา ความรู้สึกนึกคิด ปัญญา การรับรู้อารมณ์และอื่นๆ ถ้าจะว่ากันแล้วก็ยังเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกเหมือนการเคลื่อนไหวไหลของอะตอม มันมีลักษณะบางอย่างของมันเอง

ประเด็นเรื่องกิเลส กลุ่มสสารได้ปฏิเสธจิต กล่าวคือพุทธปรัชญาเห็นว่า กิเลสมีความสัมพันธ์กับจิตคือเป็นผลผลิตของจิต การที่สสารนิยมปฏิเสธความมีอยู่แห่งจิตก็เท่ากับปฏิเสธความมีอยู่ของกิเลส ซึ่งสสารนิยมเห็นว่ากิเลส ที่เป็นสภาวะอารมณ์ที่ทำให้จิตใจให้เศร้าหมองเช่น ความโลภ ความโกรธ เป็นการเคลื่อนที่ของสสารหรือเป็นผลผลิตของสสาร

ทรศนะกลุ่มจิตนิยม เกี่ยวกับกิเลส จิตนิยมไม่ได้ปฏิเสธว่า สภาวะที่เรียกว่ากิเลสคือความอยาก ความโกรธ เป็นต้น ไม่มีอยู่ จิตนิยมเชื่อว่า ความโลภ ความโลภที่เรียกว่ากิเลสเป็นผลผลิตของจิตหรือหน้าที่ของจิต จิตนิยมเชื่อว่าจิตเป็นสภาวะที่ผลิตความรู้สึก สภาวะอารมณ์ จิตนิยมไม่ได้อธิบายกระบวนการการเกิดขึ้นของกิเลสแบบพุทธปรัชญาพุทธปรัชญาเห็นว่า จิตไม่ใช่สิ่งที่ว่างจากคุณสมบัติ สิ่งที่เป็นคุณสมบัติประกอบกับจิตคือเจตสิก พุทธปรัชญาอธิบายการเกิดขึ้นของกิเลสแบบปฏิเสธสมุปบาท คือ เป็นกระบวนการอิงอาศัยกันเกิดขึ้น กิเลสจึงเกิดขึ้นมาได้ การเกิดขึ้นของกิเลสตามทรศนะพุทธปรัชญาจึงมีความซับซ้อนมากกว่าจิตนิยม

อย่างไรก็ตามปัญหาเรื่องความมีอยู่ของกิเลสที่พุทธปรัชญายืนยันว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ เพราะพุทธปรัชญายอมรับความมีอยู่ของสสารวัตถุและจิตตั้งเห็นได้จากเรื่องชั้น ๕ พุทธปรัชญาเห็นว่าสิ่งเหล่านี้มีอยู่แต่มีอยู่แยกกัน จักเห็นได้ว่าพุทธปรัชญาเห็นว่ากิเลสเกิดขึ้นโดยมีความสัมพันธ์กับจิต เมื่อจิตมีกิเลสก็มี เมื่อจิตไม่มีกิเลสก็ไม่มี การที่จิตจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยกายที่เรียกว่าวัตถุ พุทธปรัชญาจึงยอมรับว่าสภาวะเหล่านี้จึงมีอยู่ แต่มีอยู่ลักษณะสัมพันธ์กันหรืออิงอาศัยกันตามกฎปฏิจจนูปบาท การที่พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่จริงของทั้งจิตและวัตถุหรือนามรูปนี้ไม่ได้หมายความว่าพุทธปรัชญาเป็นทวินิยม (Dualism) ทวินิยมสอนว่า มีความจริงแท้ ๒ อย่างคือ จิต (Mind) กับวัตถุหรือสสาร (Matter) สิ่งทั้งสองเป็นสาร (Substances) ที่มีอยู่คู่ขนานอย่างเป็นอิสระจากกัน สิ่งที่เป็นสารสามารถตั้งอยู่ได้โดยลำพังตนเองอย่างคงที่ถาวร สารคือแก่นแท้ของสิ่งต่างๆ คุณสมบัติภายนอกของสิ่งทั้งหลายอาจเปลี่ยนแปลง พุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่านามรูปหรือจิตกับวัตถุไม่ใช่สารอันคงที่ถาวร นามรูปเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาตามกฎไตรลักษณ์ ยิ่งไปกว่านั้น นามรูปยังอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจจนูปบาท นามอาศัยนามเกิดขึ้น ต่างฝ่ายต่างอิงอาศัยกัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

พระพรหมคุณาภรณ์. พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาทั่วไป มนุษย์โลกและความหมายของชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๒.

(๒) วิทยานิพนธ์

สมใจยิ่ง คงประเสริฐ. “การศึกษาเชิงวิจารณ์ความคิดของเอ.เจ.แอร် เกี่ยวกับบอภิปรัชญา”.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๘.